

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA MAKON VA ZAMONNING O'ZIGA XOS IFODALANISHI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i03.059>

Uktamjon Ortikov Xudoyberdi-o'g'li
ortikov_uktamjon@kokandsu.uz
Qo'qon davlat universiteti

Annotatsiya: Maqolada Alisher Navoiy asarlarida makon va zamon kategoriyalarining badiiy-falsafiy mohiyati tahlil qilinadi. Navoiy poetikasida makon faqat geografik hudud emas, balki ma'naviy kamolot, ijtimoiy munosabat va tarixiy xotira bilan bog'langan murakkab badiiy tizim ekani ko'rsatiladi. Zamon esa tarixiy davrni belgilovchi mezon sifatida emas, inson umrining ma'nosi, ruhiy sayr, ishq, sabr, hijron va kamol bosqichlarini ifodalovchi poetik birlik sifatida talqin etiladi. Maqolada "Xamsa", "Lison ut-tayr", "Mahbub ul-qulub" kabi asarlar misolida shaharlik makoni, sahro, bog', saroy, yo'l, safar, ruhiy makon, tarixiy zamon, mifopoetik zamon va esxatologik tasavvurlar o'zaro bog'liqlikda sharhlanadi. Natijada Navoiy asarlarida makon va zamon bir-birini to'ldiruvchi, inson va olam munosabatini yorituvchi poetik model ekani asoslanadi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, makon, zamon, poetika, xronotop, Xamsa, Lison ut-tayr, badiiy tafakkur, tasavvuf, tarixiy xotira

THE INDIVIDUAL EXPRESSION OF SPACE AND TIME IN THE WORKS OF ALISHER NAVAI

Uktamjon Ortikov Khudoyberdi-o'gli
ortikov_uktamjon@kokandsu.uz
Kokand State University

Abstract: The article examines the artistic and philosophical essence of the categories of space and time in the works of Alisher Navoi. It argues that space in Navoi's poetics is not merely a geographical setting, but a complex artistic system connected with spiritual perfection, social relations, and historical memory. Time is interpreted not only as a marker of a historical era, but also as a poetic unit expressing the meaning of human life, spiritual journey, love, patience, separation, and stages of maturity. On the basis of works such as "Khamasa", "Lison ut-Tayr", and "Mahbub ul-Qulub", the article interprets the city, desert, garden, palace, road, travel, spiritual space, historical time, mythopoetic time, and eschatological imagination in their

interrelations. It concludes that in Navoi's writings space and time form an integral poetic model revealing the relationship between the human being and the universe.

Keywords: Alisher Navoi, space, time, poetics, chronotope, Khamsa, Lison ut-Tayr, artistic thinking, Sufism, historical memory

Kirish

Makon va zamon kategoriyalari adabiy matnning ichki tuzilishini belgilovchi eng muhim poetik unsurlardan hisoblanadi. Har qanday badiiy asarda voqea qayerda va qachon sodir bo'lishi, qahramonning qanday muhitda kamol topishi, tarixiy va ruhiy vaqtning qanday kesishishi asarning mazmunini teranlashtiradi. Shu ma'noda Alisher Navoiy ijodi Sharq badiiy tafakkurida makon va zamonning eng murakkab, serqatlam va ramziy talqinlarini mujassam etgan ulkan estetik maktabdir. Mumtoz adabiyot tarixini yangicha yondashuv asosida o'rganish zarurati, adabiy merosni xolis va chuqur tahlil qilish ehtiyoji mustaqillik yillarida yanada kuchaydi [1, 5-b.]. Navoiy merosiga qaytishning uzluksizligi, uning ijodi hamda siymosining milliy estetik ideal darajasida talqin qilinishi ham bu mavzuning dolzarbligini yanada oshiradi [2].

Navoiy asarlarida makon bir necha qatlamda namoyon bo'ladi: real tarixiy makon, ramziy makon, tasavvufiy makon va ideal axloqiy makon. Real tarixiy makon, avvalo, Hirot, Samarqand, Xuroson, Movarounnahr, shahar, bog', madrasa, saroy, karvonsaroy kabi konkret joy nomlari va ijtimoiy muhitlar orqali ifodalanadi. Biroq shoir bu joylarni oddiy dekorativ fond sifatida emas, ma'naviy va siyosiy hayotning tugun nuqtalari sifatida badiiylashtiradi. Shuning uchun Navoiy poetikasida shahar makoni - ilm, adab, siyosat va madaniyat markazi; sahro va yo'l - sinov, izlanish, hijron hamda ruhiy poklanish maydoni; bog' esa uyg'unlik, go'zallik va komillik timsolidir.

Alohida ta'kidlash kerakki, Navoiy poetikasida bog' timsoli makonning eng estetiklashgan shakllaridan biridir. Bog' tabiat va madaniyat, tartib va latofat, hissiyot va tafakkur uyg'unlashgan fazodir. U ko'pincha visol, suhbat, mushohada, nazm va nafosat bilan bog'lanadi. Bog'ning qarshisida turuvchi sahro esa tartibdan tashqari, mashaqqatli va sinovli makon sifatida keladi. Ana shu qarama-qarshilik Navoiy badiiy olamida makonning statik emas, g'oyaviy ziddiyatlarni ochuvchi dinamik tizim ekanini ko'rsatadi. Ya'ni bog' komillikning tartibli fazosi bo'lsa, sahro komillikka eltuvchi sinov maydonidir.

Shahar makoni ham Navoiyda o'ziga xos ierarxiyaga ega. Hirot va Samarqand singari markazlar ilm-ma'rifat, siyosat, san'at va adabiyot tutashgan muhit sifatida badiiylashtiriladi. Bunday markazlar faqat tarixiy fon emas, balki shaxs shakllanishining madaniy laboratoriyasidir. Shu ma'noda, Orzibekov qayd etganidek, tarixiy-madaniy hayotda shoir-u adiblar, ilm-fan va san'at namoyandalarning faol ishtiroki adabiy jarayonni belgilagan muhim omil bo'lgan [1, 5-b.]. Navoiy asarlarida

ham ayni shu jihat seziladi: ilm va adab gullagan makon insonning ichki dunyosiga ham ta'sir ko'rsatadi, jaholat ustun bo'lgan muhit esa ruhiy torlikni keltirib chiqaradi.

Navoiy ijodining makon poetikasini tushunishda uning hayoti bilan bog'liq tarixiy geografiya alohida ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotlarda mutafakkir biografiyasining Movarounnahr bilan bog'liq qirralari, do'stga sadoqat, yosh iste'dodlarga homiylik, davlat arbobi sifatidagi faoliyat kabi omillar uning badiiy dunyoqarashini shakllantirgan muhim omillar sifatida ko'rsatiladi [3]. Xususan, Samarqand muhitining ilm-u irfon, madaniy muloqot va tarixiy mushohada markazi sifatida talqin qilinishi Navoiy makon tasavvurining teran ildizlarini anglashga yordam beradi. Ashurova tadqiqotida Samarqandning Navoiy qalbida chuqur iz qoldirgani, bu makon shoir tafakkurini ilmiy-ijodiy niyatlar bilan quvvatlantirgani ta'kidlanadi [2, 357-358-b.]. Demak, Navoiy asarlaridagi makon ko'pincha muallifning tarixiy tajribasi va ruhiy biografiyasi bilan bog'langan holda poetiklashadi.

Jadval 1

Alisher Navoiy asarlarida makon va zamonning asosiy ko'rinishlari

Asar	Makon ko'rinishi	Zamon ko'rinishi
"Hayrat ul-abror"	Axloqiy-falsafiy ijtimoiy makonlar	Jamiyat va inson xulqining tarixiy-ma'naviy vaqti
"Farhod va Shirin"	Tog', yo'l, bog', saroy, mehnat makoni	Ishq va irodaning sinov bosqichlari
"Layli va Majnun"	Sahro, hijron makoni, chekinish hududi	Hijron, sabr, ruhiy kamol zamoni
"Lison ut-tayr"	Safar, vodiylar, ichki ruhiy makon	Tasavvufiy sayr, kashf va komillik vaqti
"Mahbub ul-qulub"	Ijtimoiy-ma'naviy hayot makoni	Hayot tajribasi va fanolik idroki

"Xamsa" dostonlarida makon keng ko'lamli va dinamik xarakterga ega. "Hayrat ul-abror"da makon ko'proq axloqiy-falsafiy sahna bo'lib, unda inson va jamiyat muammolari turli ijtimoiy maskanlar orqali yoritiladi. "Farhod va Shirin"da tog', yo'l, saroy, qasr, bog' va mehnat makoni o'zaro zid va bir-birini to'ldiruvchi badiiy qatlamlarni hosil qiladi. Farhodning tog' bilan bog'liq faoliyati oddiy mehnat tasviri emas; u ishqning mashaqqatli yo'li, iroda va maqsad sari yo'naltirilgan ruhiy harakatning ramzidir. "Layli va Majnun"da esa sahro asosiy makonlardan biri sifatida alohida semantik yuk oladi: sahro ijtimoiy tartibdan chekinish, ichki dunyoga yuzlanish va ilohiy ishq sari yaqinlashish maydonidir. Shu jihatdan Navoiyda sahro bo'shliq emas, balki ichki ma'no bilan to'yingan kenglikdir.

"Sab' ai sayyor" va "Saddi Iskandariy" da makon poetikasi yanada murakkablashadi. Birinchisida turli mamlakatlar, saroylar, ranglar va voqealar joyi orqali inson tabiatining ko'p qirrali manzarasi beriladi. Ikkinchisida esa makon dunyo miqyosiga kengayib, hukmdorlik, ilm, tajriba va ma'rifat masalalari bilan uyg'unlashadi. Iskandar timsoli bilan bog'liq sayohat makoni geografik harakat bo'lish bilan birga bilish makoniga, ya'ni tajriba va tafakkur kengayishiga aylantiriladi. Shu tariqa Navoiy makonni voqealar o'tadigan joy sifatida emas, g'oya shakllanadigan va qahramon ma'naviy qiyofasi ochiladigan faol poetik maydon sifatida quradi.

"Lison ut-tayr" Navoiy makon poetikasining eng yuksak tasavvufiy ko'rinishlaridan biridir. Asardagi yo'l, safar, vodiylar va manzil tushunchalari real fazoviy koordinatalardan ko'ra ko'proq ruhiy-komillik bosqichlarini ifodalaydi. Qushlarning Simurg'ni izlab safarga chiqishi o'z-o'zini anglash, nafsni yengish va haqiqatga yetish jarayonining badiiy modelidir. Bu yerda makon tashqi dunyo emas, inson qalbi ichida bosib o'tiladigan ruhiy masofadir. Demak, Navoiy tasavvufiy matnlarida makon ichki makonga ko'chadi; yo'l esa fizik harakatdan ma'naviy sayrga aylanadi.

Navoiy asarlarida zamon ham xuddi makon kabi ko'p qatlamli kategoriyadir. Birinchi qatlam tarixiy zamondir. Shoir ayrim asarlarida o'z davrining siyosiy, ijtimoiy, axloqiy manzarasini badiiy umumlashtirish orqali tarixiy muhitni yaratadi. Ikkinchi qatlam - biografik yoki umr zamoni. Bu inson tug'ilishi, kamol topishi, ishq va tajriba orqali o'zligini anglash jarayonlari bilan bog'liq. Uchinchi qatlam - tasavvufiy yoki ruhiy zamon. Bunda vaqt tashqi kalendar birliklarida emas, qalbdagi o'zgarishlar, sabr, hijron, visol va kashf lahzalarida o'lchanadi. To'rtinchi qatlam esa mifopoetik va esxatologik zamon bo'lib, u abadiyat, fanolik, oxirat va ilohiy haqiqat tasavvurlari bilan aloqador.

Navoiy zamon tasvirida siklik va chiziqli vaqt unsurlarini ham o'zaro uyg'unlashtiradi. Fasllar almashinuvi, tong va shom, bahor va kuz kabi tabiiy vaqt belgilarida hayotning aylanish qonuniyati aks etsa, qahramonning yo'li, sevgining bosqichlari, safarning boshlanishi va yakuni chiziqli rivojlanish mantiqini hosil qiladi. Biroq shoir bu ikki modelni qarama-qarshi qo'ymaydi; aksincha, inson hayoti tabiatning aylanishi ichida, lekin ma'naviy maqsad sari yo'nalgan holda tasvirlanadi. Shu tariqa Navoiyda zamon tabiat ritmi bilan qalb ritmini birlashtiradi.

Navoiy poetikasida tarixiy zamon hamisha biror siyosiy sana yoki davriy ko'rsatkich bilangina belgilanmaydi. U ko'proq davrning ma'naviy sifati orqali ochiladi. Adabiyotshunoslikda Alisher Navoiy timsolining millat ulug'ligining dalili va estetik ideal sifatida talqin etilishi, uning asarlaridagi ma'rifiy g'oyalarning yoshlarni komillikka va Vatan manfaatini ulug'lashga da'vat qilishi alohida e'tirof etiladi [2, 217-220-b.]. Bu kuzatish Navoiy asarlaridagi zamon tushunchasini ham

izohlashga yordam beradi: shoir uchun muhim narsa davrning o'zi emas, balki o'sha davrda insonning qanday ma'naviy qiyofa kasb etishidir. Shu bois Navoiyda yaxshi zamon - adolat, ilm, odob va himmat qaror topgan zamon; yomon zamon esa jaholat, nafs, fitna va beqarorlik kuchaygan davrdir.

Umr zamoni Navoiy asarlarida ayniqsa kuchli poetik ma'no kasb etadi. Yoshlik, kamolot, qarilik, hijron lahzalari, visol umidi, tavba va pushaymon kabi holatlar vaqtning psixologik mazmunini ochadi. Bu jarayonda bir lahza ba'zan butun umrga tenglashtiriladi, uzoq yillar esa ma'nosiz o'tgan vaqt sifatida tasvirlanadi. Demak, Navoiyda vaqtning haqiqiy qiymati miqdor bilan emas, ma'naviy mazmun bilan belgilanadi. Inson umrining qadrini anglash, fanolikni his etish va abadiy ma'no sari intilish shoirning ko'plab asarlarida takrorlanadigan bosh tamoyillardan biridir.

Tasavvufiy zamon Navoiy tafakkurida eng nozik va teran qatlamlardan sanaladi. Ruhiy sayr jarayonida kecha-kunduz, fasl, yil kabi odatiy vaqt o'lchovlari ikkinchi darajaga tushadi; asosiy e'tibor qalbning poklanishiga, sabr bilan kutishga, ishq bilan yonishga, kashf va idrok lahzasiga qaratiladi. "Lison ut-tayr"dagi safar, "Farhod va Shirin"dagi mashaqqatli mehnat, "Layli va Majnun"dagi hijron - bularning barchasi vaqtni lineer oqim emas, balki ma'naviy imtihon sifatida ko'rsatadi. Shu sababli Navoiyda zamon ko'pincha ichki tajriba bilan o'lchanadi: kimdir uchun bir lahza kashf umri bilan teng bo'lsa, boshqasi uchun uzoq umr ham ma'naviy jihatdan bo'sh o'tishi mumkin.

Makon va zamonning o'zaro uyg'unligi Navoiy asarlarida xronotop tushunchasiga yaqin badiiy modelni hosil qiladi. Masalan, sahro faqat makon emas, hijron va ruhiy sinov zamonini ham o'z ichiga oladi; bog' faqat go'zallik makoni emas, huzur, osoyishtalik va uyg'un vaqtning ifodasidir; saroy esa davlat va siyosat makoni bo'lish bilan birga mas'uliyat, sinov va tarixiy qarorlar zamonini ham bildiradi. Yo'l motivi esa ikki kategoriyani birlashtiruvchi universal poetik belgidir: yo'l fazoviy siljish ham, vaqt davomida kamolga erishish jarayonidir.

"Mahbub ul-qulub" kabi nasriy-didaktik asarlarda makon va zamon voqeaning tashqi dekoratsiyasidan ko'ra tajriba va xulosa makoniga aylanadi. Bu yerda muayyan toifa, kasb, axloq va ijtimoiy xulqlar tasviri orqali jamiyatning ma'naviy xaritasi chiziladi. Vaqt esa pand-nasihatchining o'tkinchi lahza emas, balki asrlarga tatigulik xulosa darajasida talqin qilinadi. Natijada Navoiy nasrida ham makon ijtimoiy tahlil vositasi, zamon esa hikmatning umumlashtiruvchi mezon bo'lib xizmat qiladi.

Bugungi navoiyshunoslikda makon va zamon masalasini alohida tadqiq qilish zarurati shundan iboratki, ushbu ikki kategoriya orqali Navoiy inson, jamiyat, tarix va haqiqat o'rtasidagi murakkab munosabatni badiiy shaklga solgan. Navoiy siymosi va adabiy merosining turli davrlarda yangicha talqin etilishi, uning obrazlari va g'oyalarining keyingi adabiyotda faol yashab kelayotgani ham ana shu kuchli poetik

modelning natijasidir [2; 3]. Demak, Navoiy asarlaridagi makon va zamon nafaqat mumtoz poetikaning muhim unsuri, balki bugungi adabiy tafakkur uchun ham metodologik ahamiyatga ega ilmiy muammodir.

Navoiyda makon va zamonning bunday murakkabligi tasvirning pedagogik hamda ma'rifiy qudratini ham kuchaytiradi. Adabiyotning yosh avlod ongiga ta'siri, ona yurt tabiati, ilm, hunar, do'stlik va axloqiy fazilatlarni badiiy mavzu sifatida shakllantirish imkoniyati haqida yozilgan tadqiqotlar mazkur masalaning ta'limiy ahamiyatini tasdiqlaydi [4, 75-b.]. Navoiy asarlarida makon va zamonning ma'naviylashtirilgani o'quvchida tarixiy xotira, estetik did va axloqiy mezonlarni uyg'otadi. Bu jihat bugungi adabiy ta'lim jarayonida ham ayniqsa muhimdir.

Shuningdek, Navoiy merosini o'zbek adabiyoti va adabiy aloqalari kontekstida baholash uning badiiy makon va zamonini tor milliy doira bilan cheklab bo'lmasligini ko'rsatadi. Navoiy yaratgan obrazlar, syujetlar va ma'naviy fazolar keyingi davr adabiyoti bilan faol munosabatga kirishib, turkiy va umumsharq estetik tafakkurining tarkibiy qismiga aylangan [5]. Demak, Navoiy asarlaridagi makon ham, zamon ham lokal tushuncha bo'lib qolmaydi; ular tarixiy, madaniy va sivilizatsion miqyosga ko'tariladi.

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiy asarlarida makon va zamon tasviri poetik bezak emas, balki asar g'oyaviy-badiiy tizimining markaziy tayanchidir. Makon shoirda real tarixiy hududdan tasavvufiy ichki olamgacha, shahar va saroydan sahro va vodiylargacha kengayadi. Zamon esa tarixiy davrdan inson umrining ma'nosigacha, lineer oqimdan ruhiy kashf va abadiyat tasavvuriga qadar teranlashadi. Eng muhimi, bu ikki kategoriya Navoiyda bir-biridan ajralgan holda emas, balki yagona poetik butunlik sifatida ishlaydi. Shu bois Navoiy merosini makon va zamon birligi nuqtayi nazaridan tahlil qilish uning badiiy tafakkuri, tasavvufiy dunyoqarashi va inson haqidagi konsepsiyasini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Xulosa

Alisher Navoiy asarlarida makon va zamonning o'ziga xos ifodalanishi shoir badiiy tafakkurining ko'lamdorligini namoyon etadi. U yaratgan makon modellari real tarixiy hayot, ramziy dunyo va tasavvufiy ma'no qatlamlarini birlashtiradi; zamon esa tarixiy muhit, umr mazmuni va ruhiy sayr bosqichlarini qamrab oladi. Natijada Navoiy merosida xronotop nafaqat voqealar tashkilotchisi, balki inson komilligi, adolat, muhabbat va haqiqat g'oyalarini yorituvchi markaziy poetik tamoyil sifatida yuzaga chiqadi. Bu esa shoir ijodini zamonaviy navoiyshunoslik, poetika va madaniy tafakkur nuqtayi nazaridan chuqurroq o'rganish uchun mustahkam ilmiy asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Orzibekov R. O‘zbek adabiyoti tarixi (XVII-XIX (I yarmi) asrlar): o‘quv qo‘llanma. Toshkent: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006. 272 b.
2. Ashurova G.N. Mustaqillik davri o‘zbek adabiyotida Alisher Navoiy obrazi: monografiya. Toshkent: Qamar media, 2023. 408 b.
3. Ashurova G.N. Mustaqillik davri o‘zbek adabiyotida Alisher Navoiy obrazining badiiy talqini: filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi. Toshkent, 2023.
4. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti: darslik. Toshkent: O‘qituvchi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2005.
5. Qosimov B. O‘zbek adabiyoti va adabiy aloqalari tarixi. Toshkent: Fan va texnologiya, 2008. 600 b.